

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 343.1

Михайло Гузела

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і процесу
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету "Львівська політехніка"

ПРИМУС У ПРОЦЕСІ ОБОВ'ЯЗКОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ В КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ У КОНТЕКСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

<http://doi.org/10.23939/law2021.30.167>

© Гузела М., 2021

Розглянуто проблемні питання застосування примусу під час обов'язкового призначення судових експертиз у кримінальних провадженнях в контексті захисту прав людини.

Судова експертиза є одним із засобів забезпечення діяльності правоохоронних органів та судів з метою отримання доказової інформації. Ці органи наділені певними владними повноваженнями з боку держави щодо можливості обмеження прав і свобод громадян у випадках, встановлених кримінальним процесуальним законом. Кінцевою метою правосуддя загалом є утвердження і забезпечення прав та свобод людини як реалізація головного обов'язку держави. Обмеження прав і свобод особи та примус – це, безумовно, зло, що суперечить інтересам людини, проте у певних випадках без таких обмежень і примусу обійтися не можна.

Проблема співвідношення обов'язковості й примусу в кримінальному судочинстві найчіткіше проявляється у судовій експертизі особи. Питання обов'язковості проведення експертиз, об'єктами дослідження яких можуть бути живі люди, тісно пов'язано з отриманням згоди від особи на проведення експертизи. Процесуально доцільним і правомірним є проведення експертизи без згоди потерпілого або свідка в тому випадку, якщо обов'язковість такої експертизи встановлена законом, а висновки її впливають на правильність прийняття рішення у справі. Призначаючи експертизи, об'єктами дослідження яких є живі особи, першочергову увагу треба приділяти дотриманню розроблених і затверджених правових положень, що забезпечують обґрунтованість вторгнення у сферу особистих прав, свобод та інтересів громадян. Такі норми повинні застосовуватися лише у виключних випадках, в порядку та межах, що встановлені законом та зумовлені потребою виконання завдань кримінального судочинства.

Ключові слова: примус; судова експертиза; захист прав людини; кримінальний процес.

Постановка проблеми. Конституцією України визнано, що найвищою соціальною цінністю в нашій державі є життя людини, її здоров'я, честь і гідність, недоторканість та безпека. Кожна людина має право на захист в суді своїх прав та свобод, які гарантує Конституція України, а також право на відшкодування матеріального та морального збитку в разі їх порушення. Право на судовий захист гарантовано громадянам нашої держави ст. 55 Конституції України. Проте сьогодні явно недостатньо в загальній, декларативній нормі закріпити будь-яке право. Необхідно чітко, суворо і детально регламентувати механізм реалізації положень, що встановлені в тій або іншій нормі права.

Забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою та об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки, здійснює широка система експертних установ та експертів. Судово-експертна діяльність має офіційний статус державно-правової форми діяльності держави. Вона полягає в організації та проведенні судових експертиз в процесі судового провадження, зокрема і кримінального. Це потребує передусім чіткої регламентації використання спеціальних знань під час здійснення судочинства. На законодавчому рівні така регламентація передбачена нормами Конституції України (ст. 92), Закону України "Про судову експертизу" та чинного кримінального процесуального законодавства. Узгодження процесуального законодавства із потреб амічасу є одним із напрямів судово-правової реформи, яка відбувається в Україні [10, с. 6]. Основна вимога до фактичних даних, які встановлюють під час кримінального провадження через залучення спеціальних знань, – це їх достовірність. Саме об'єктивність діяльності суб'єкта, який сприяє здійсненню правосуддя із застосуванням спеціальних знань, є одним із засобів забезпечення такої достовірності.

Аналіз дослідження проблеми. Вагомий внесок у дослідження проблем примусу в процесі здійснення кримінального провадження в контексті захисту прав людини, зокрема, під час обов'язкового призначення судових експертиз, зробила ціла низка вітчизняних та зарубіжних науковців в сфері кримінального процесу, зокрема В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевой, В. С. Зеленецький, А. В. Іщенко, О. В. Лавринович, В. Т. Малярченко, С. М. Смоков, В. В. Єгоров та багато ін.

Мета статті полягає у приверненні уваги до законодавчих прогалин щодо деяких проблемних питань застосування примусу під час обов'язкового призначення судових експертиз у кримінальних провадженнях у контексті захисту прав людини.

Виклад основного матеріалу. Судова експертиза відіграє провідну роль серед усіх форм застосування спеціальних знань у кримінальному судочинстві. Необхідність їх застосування виникає тоді, коли інші форми залучення обізнаних осіб у процес виявляються неефективними або для розв'язання всіх важливих для справи питань їх недостатньо. Широке застосування судової експертизи в кримінальному процесі зумовлене багатьма факторами. Це і необхідність забезпечення повноти, об'єктивності, всебічності процесу доказування, і зростання та модифікація злочинності, видозміна її структури, дедалі більше посилення протидії з боку зацікавлених осіб, зокрема й організованих злочинних угруповань, використання злочинцями корумпованих зв'язків з окремими працівниками правоохоронних органів тощо. Крім того, інтенсивний розвиток й інтеграція наукових знань уможливають використання в доказуванні все більшої кількості нових досягнень сучасної науки. Судова експертиза є одним з унікальних способів отримання цінної доказової інформації, а її висновки є важливим джерелом доказів у кримінальному провадженні. Цей вид досліджень істотно розширює пізнавальні можливості слідчого й суду, дає змогу використовувати під час досудового слідства й судового розгляду справ весь арсенал сучасних можливостей науки. До того ж призначення й проведення експертизи доволі детально регламентовано нормами чинного КПК України, що є важливою запорукою дотримання прав учасників кримінального провадження. І якщо з боку науковців та практиків й лунають пропозиції щодо удосконалення процесуальної урегульованості судової експертизи, то це стосується лише допов-

нення, врахування нових потреб процесуальної практики, а не заперечення або відкидання основних положень цього процесуального інституту.

Судова експертиза є одним із засобів забезпечення діяльності правоохоронних органів та судів з метою отримання доказової інформації. Ці органи наділені певними владними повноваженнями з боку держави щодо можливості обмеження прав і свобод громадян у випадках, встановлених кримінальним процесуальним законом. Кінцевою метою правосуддя загалом є утвердження і забезпечення прав та свобод людини як реалізація головного обов'язку держави. Обмеження прав і свобод особи та примус – це, безумовно, зло, що суперечить інтересам людини, проте у деяких випадках без таких обмежень і примусу обійтися не можна. І. Л. Петрухін підкреслює, що, удаючись до розкриття або захисту таємниці приватного життя задля пошуку істини у кримінальній справі, законодавець використовує метод зважування цінностей і побудови системи пріоритетів, діючи за принципом крайньої необхідності: приноситься у жертву менша соціальна цінність заради збереження більшої цінності [12, с. 16].

Під час організації і проведення судових експертиз необхідно неухильно дотримуватися конституційних прав громадян, серед яких: рівність перед законом; право на повагу до гідності громадянина; право на свободу та особисту недоторканність; право на недоторканність житла; право на збереження таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Вважаємо, що необхідно законодавчо закріпити чіткий перелік підстав, за яких посадові особи правоохоронних органів можуть втручатися у сферу приватного або особистого життя громадян і розголошувати відповідні таємниці, а саме: за необхідності розкриття тяжкого або особливо тяжкого злочину; якщо викриття винної особи іншими способами неможливе; якщо існує небезпека вчинення особою нових тяжких або особливо тяжких злочинів; у разі існування реальної загрози державній безпеці. Безумовно, цей перелік не можна вважати вичерпним, він може бути суттєво змінений і доповнений, але необхідність його внесення у відповідні законодавчі акти сьогодні видається очевидною. Це продиктовано й тим, що інколи можна спостерігати свавілля з боку співробітників правоохоронних органів, які без зумовлених потребами справи підстав призначають судові експертизи щодо особи, які суттєво зачіпають її права й інтереси. Слідчі та прокурори, звертаючись із клопотаннями про призначення експертиз, найчастіше використовують тривіальне, нічим не пояснене мотивування – “з метою розкриття кримінального правопорушення більше, законодавство повинно регламентувати певні умови, котрі дали б змогу не припускати необґрунтованого обмеження прав особи: не повинні розголошуватися будь-які дані про приватне або особисте життя людини, якщо це істотно вплине на благополуччя її сім'ї та близьких родичів; допустимість розголошення тих або інших даних повинна визначатися лише судом суворо відповідно до необхідності всебічного, повного та об'єктивного дослідження матеріалів справи; отримані дані не повинні використовувати правоохоронні органи з метою здійснення впливу на особу, загрожуючи розголошенням одержаних відомостей про її приватне життя з тим, щоб, наприклад, домогтися показань, отримати необхідні відомості тощо; доступ до відомостей особистого характеру повинна, за можливості, здійснювати та сама посадова особа у період всього провадження у справі з тим, щоб не допустити неправомірного витоку такої інформації.

Такі застереження вважаємо цілком обґрунтованими, адже йдеться про інформацію, розголошення якої інколи серйозно позначається на подальшому житті особи.

Вітчизняним законодавством передбачене обов'язкове призначення експертизи, об'єктом дослідження якої є така категорія учасників процесу, як потерпілі, зокрема, для встановлення причин смерті, тяжкості й характеру тілесних ушкоджень, а також підозрювані, зокрема, для визначення психічного стану підозрюваного, встановлення віку особи тощо [1]. Однак, якщо для встановлення осудності підозрюваного або обвинуваченого вітчизняне законодавство передбачає обов'язковість призначення експертизи, оскільки в своєму рішенні суд повинен спиратися на спеціальні знання у галузі психіатрії, то обов'язковості проведення судової експертизи для встановлення інших психічних чи фізичних станів обвинувачених, підозрюваних, потерпілих, а

часом і свідків, законом не передбачено. Проте наявність в особи вад психічного чи фізичного здоров'я, які впливають на здатність розуміти сутність перебігу процесу, керувати своїми діями, правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про них правильні свідчення, може бути встановлена лише в разі застосування спеціальних знань, якими суд не володіє. У зазначених випадках оцінка судом показань особи без врахування думки спеціалістів щодо стану її фізичного чи психічного здоров'я може призвести до помилок в обґрунтуванні прийнятих рішень. Встановлення таких станів людини – завдання надто важке й інколи воно під силу не просто експертам, а лише комплексній експертизі. Під час проведення експертного дослідження потрібно виявити не тільки психічний розлад чи фізичну хворобу, але й ступінь їх впливу на психологічні механізми формування поведінки як психологічного феномену. До того ж власне основне значення матиме саме психологічний висновок щодо здатності особи повною або неповною мірою усвідомлювати свої дії, керувати ними, розуміти сутність обставин, що мають значення для кримінального провадження, і давати про них показання.

Психічний або фізичний стан не тільки підозрюваного чи обвинуваченого, а й потерпілого та свідка можуть впливати на здатність правильно сприймати обставини, що існували під час вчинення злочину, а також і ті обставини, що визначають характер і сутність процесуальних дій з ними. Це може вплинути на здатність потерпілого і свідка давати правильні показання у кримінальному провадженні. Вітчизняним законодавством, на жаль, чітко не встановлено вимоги щодо обов'язкового проведення судової експертизи в таких випадках. Дещо іншу позицію закріплено у законодавстві інших держав. Зокрема, відповідно до ст.196 КПК РФ, експертиза є обов'язковою, якщо необхідно встановити психічний або фізичний стан потерпілого, коли виникає сумнів щодо його здатності правильно сприймати обставини, які мають значення для кримінальної справи, і давати показання. Таке рішення, можливо, і є слушним, проте, водночас, неповним, адже ті самі питання можна поставити і щодо психічного або фізичного стану свідка, оскільки на показаннях свідка можуть ґрунтуватися важливі висновки органів досудового розслідування та суду. Що-правда, тут також (п. 4 ст. 195 КПК РФ) вказано на можливість проведення експертизи відносно свідка (до того ж за його згодою або згодою законного представника). Однак які експертизи можна призначати відносно свідка і чи є якісь з експертиз обов'язковими, в жодній нормі зазначеного кодексу не вказано [5].

Проблема співвідношення обов'язковості та примусу в кримінальному судочинстві найчіткіше проявляється у судовій експертизі особи. Кримінальний процесуальний закон не розглядає повною мірою як засіб процесуального примусу недобровільне проведення судової експертизи чи освідчення. Випадки її обов'язкового призначення законодавець асоціативно сприймає як примусовість проведення експертних досліджень. Питання обов'язковості проведення експертиз, об'єктами дослідження яких можуть бути живі особи, тісно пов'язано з отриманням згоди від особи на проведення експертизи. Застосування заходів процесуального примусу для проведення судової експертизи є дискусійним, і якщо процесуальний примус стосовно обвинуваченого не викликає відвертого неприйняття, то з приводу примусового призначення експертизи потерпілому або свідку вчені висловлюють різні думки. В законодавстві деяких наших сусідніх держав встановлено обов'язковість проведення судової експертизи стосовно потерпілого для встановлення: характеру і ступеня шкоди, завданої здоров'ю, його психічного або фізичного стану, а також віку особи, якщо це має значення для кримінальної справи [5]. Л. Н. Іванов вказує на те, що обов'язкове призначення експертизи зовсім не означає її реалізацію в примусовому порядку, і тому процесуальне законодавство повинно відображати розмежування понять "обов'язковість" і "примусовість". Таку норму, яка регламентує проведення експертизи поза бажанням особи, на думку науковця, треба назвати "Обов'язкове призначення і примусове проведення судової експертизи"[5].

У кримінальному процесуальному законодавстві деяких зарубіжних держав зазначено, що судова експертиза відносно потерпілого, а також щодо свідка проводиться за їхньою згодою або згодою їхніх законних представників, яку названі особи дають у письмовому вигляді. Аналіз

положень цієї статті дає підстави зробити висновок про те, що для проведення експертизи потерпілого з метою встановлення характеру і ступеня шкоди, завданої здоров'ю, згоди потерпілого або його законних представників не потрібно. Водночас отримання згоди на проведення будь-якої експертизи відносно свідка від нього або його представників є обов'язковою умовою. Порухення встановленого порядку і неотримання згоди від потерпілого чи свідка буде не лише порушенням процесуальної норми, а й порушенням особистих прав та інтересів особи [5]. З іншого боку, в процесуальній літературі є категоричніші твердження, зокрема, К. І. Сутягін вказує на те, що законом не повинна встановлюватися можливість примусу для проведення експертизи відносно потерпілого чи свідка [14, с. 13].

Загалом така пропозиція відповідає ідеї гуманізації судочинства. Справді, начебто і не гуманно застосовувати заходи примусу до осіб, у чиїх діях не вбачається будь-якої вини. Проте відмова потерпілого чи свідка пройти експертне дослідження, з дотриманням всіх процесуальних, медичних процедур, що не принижують їхньої честі й гідності та не становлять загрози здоров'ю, може вплинути на обґрунтованість прийняття процесуальних рішень, які торкаються інтересів інших осіб. Крім того, відсутність висновку експерта щодо фізичного чи психічного стану особи свідка чи потерпілого може вплинути не тільки на обґрунтованість, а й на можливість прийняття процесуального рішення. Так, відмова потерпілого пройти експертизу з метою визначення характеру й ступеня шкоди, завданої здоров'ю, не дає змоги встановити кваліфікуючої ознаки дій злочинця, що робить неможливим притягнення його до кримінальної відповідальності. У проведенні експертизи потерпілого чи свідка з метою встановлення їхньої здатності правильно сприймати обставини, що мають значення для кримінальної справи, і давати показання може бути зацікавлений обвинувачений чи підозрюваний. Неведення таких досліджень через відсутність згоди потерпілого чи свідка істотно порушує права інших осіб в кримінальному провадженні. Відмова потерпілого пройти експертне дослідження з метою встановлення віку впливає на можливість правильного розв'язання справи, якщо це має значення для її вирішення, а документів, що підтверджують вік особи, немає або вони викликають сумніви.

Отже, вважаємо, що процесуально доцільним і правомірним є проведення експертизи без згоди потерпілого або свідка в тому випадку, якщо обов'язковість проведення такої експертизи встановлена законом, а висновки її істотно впливають на правильність прийняття рішення у кримінальному провадженні. Водночас останні із зазначених обставин, тобто вплив висновків експертизи на правильність прийняття рішення у справі щодо встановлення складу злочину, кваліфікуючої ознаки, характеру завданої потерпілому шкоди тощо, є об'єктивною підставою для визнання правомірності обов'язкового призначення експертизи.

Встановлення законодавцем презумпції положень окремої норми як безспірної, такої, що не потребує доказування, є законодавчим прийомом, продиктованим інтересами раціональної законотворчості та правозастосування. Так, загальновизнано, що особа, яка не досягла встановленого законом віку (14, 16, 18 років), визнається нездатною керувати своїми вчинками і нести за них відповідальність в кримінальному порядку; презумпцією є те, що всі повнолітні громадяни, а також і працівники правоохоронних органів, правильно розуміють такі поняття, як користь, прояви неповаги до суспільства, умисел, необережність, перевищення меж необхідної оборони тощо. Презумпцією юридичної норми вважають те положення, що просте алкогольне сп'яніння не позбавляє людину здатності розуміти характер своїх дій і керувати ними. Сутність цього прийому юридичної техніки, пов'язаної зі створенням та застосуванням правової норми, полягає у тому, що правило, сформульоване в правовій презумпції, спирається на загальновизнані теоретичні засади права, перевірене попереднім досвідом і тому правильно відображає переважну більшість ситуацій, на які розрахована конкретна правова норма. Загальною рисою правових презумпцій є їх нормативність. С. О. Голунський вказує на те, що поняття презумпції в юридичній науці означає заздалегідь встановлене правом припущення, яке суди (а у відповідних випадках й інші органи влади) зобов'язані приймати без доказів, доки це припущення не буде спростованим [2; 4]. На

думку Л. Д. Кокорева, правові презумпції – це правила, що закріплені в правових нормах або впливають з них і застосовуються у правовій сфері [7, с. 247]. Так, встановлена ст. 498 КПК України презумпція нерозуміння особою, що не досягла на час вчинення суспільно небезпечного діяння 11-річного віку, небезпеки свого діяння (дій або бездіяльності) полягає у тому, що це визначає обставини, які виключають провадження в кримінальній справі. Презумпція того, що від віку особи 16 або 14 років залежить сприйняття підлітком характеру своїх дій, розуміння соціальних заборон, кримінальної караності діяння, визначає вік, з якого може настати кримінальна відповідальність відповідно до ст. 22 КК, і в разі недосягнення особою, що вчинила суспільно небезпечні дії у віці до 14 або 16 років, кримінально-правові відносини не виникають або припиняються в разі встановлення фактичного віку особи, що зумовлює закриття кримінального провадження.

Презумпція шкідливого впливу розпусних дій на психіку особи, яка не досягла 16-річного віку, зумовлює встановлення кримінальної відповідальності за дії винних осіб та визнання неповнолітньої особи потерпілою від цього злочину, що передбачено ст. 156 КК. Презумпція неможливості чинити опір з огляду на малолітній вік та тяжкість наслідків для фізичного й психічного здоров'я особи малолітнього в разі зґвалтування зумовлює встановлення як обтяжуючих ознак злочину, передбаченого ст. 152 КК, і спричиняє кваліфікацію дій винного за жорсткішою кваліфікуючою ознакою цієї статті.

Презумпція правової норми побудована на тому, що нею враховані загальні випадки правового регулювання. На практиці може трапитися так, що особа у віці до 14 років завдяки психологічному розвитку має достатній інтелект для розуміння сутності, небезпеки своїх дій, наявності правової заборони діяти у певний спосіб, тобто кримінальну караність вчинку ця особа розуміє повною мірою, так само як та, що досягла віку 14 років і яку може бути притягнуто до кримінальної відповідальності. Але законодавець не припускає можливості спростування презумпції нерозуміння небезпеки дій в бік зниження вікової межі її застосування. Проте неповнолітній може досягти віку 14 або 16 років, з якого повинна наставати передбачена ст. 22 КК кримінальна відповідальність за вчинений злочин, але через вади психічного розвитку психологічний вік особи може бути значно меншим, і внаслідок цього під час вчинення суспільно небезпечного діяння підліток не може повною мірою усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій або керувати ними. Сутність відмінностей встановленої законом презумпції полягає в такому. У першому випадку (недосягнення особою віку кримінальної відповідальності, але розуміння сутності й кримінальної караності характеру своїх дій) немає потреби доказувати інтелектуальний розвиток особи, яка не досягла фізичного віку, з якого передбачено настання кримінальної відповідальності. У другому випадку (досягнення особою фізичного віку кримінальної відповідальності, але наявність сумнівів щодо психічного стану особи, який впливає на осудність) є всі підстави для обов'язкового призначення судової експертизи.

Проведення судово-медичних, судово-психіатричних, комплексних судово-медичних та психіатричних або судово-психіатричних та психологічних експертиз доволі часто пов'язано із вторгненням у сферу особистих інтересів обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого, свідка, що може виражатися в обмеженні їхньої недоторканності, свободи, а також з потребою отримання від досліджуваних експертами людей особистих відомостей. Результати окремих експертних досліджень інколи безпосередньо торкаються інтересів цих осіб й водночас істотно впливають на результати розслідування справи [11, с. 50]. Тому під час підготовки й проведення експертиз, об'єктами дослідження яких є живі люди, першочергову увагу треба приділяти дотриманню розроблених і затверджених правових положень, що забезпечують обґрунтованість вторгнення у сферу особистих прав, свобод та інтересів громадян. Такі норми повинні застосовуватися лише у виключних випадках, у порядку та межах, що встановлені законом та зумовлені потребою виконання завдань кримінального судочинства. Конституція України гарантує кожному громадянину право на свободу та особисту недоторканність. Недоторканність особи можна розглядати в двох аспектах: як принцип права, а отже, і його окремих галузей, та як суб'єктивне право особи.

Принцип недоторканності особи є важливою гарантією забезпечення гідності всіх учасників процесу розслідування. Цей принцип впливає з моральних критеріїв розуміння статусу особи в суспільстві та закріплений у нормах права. В окремих випадках саме принцип недоторканності особи зумовлює чітко визначену процесуальну форму слідчих (розшукових) дій, а також інших процесуальних дій. Право особистої недоторканності розглядають як гарантовані державою особисту безпеку і свободу людини, що полягають у недопущенні, припиненні й караності посягань на життя, здоров'я, тілесну недоторканність; честь, гідність, моральну свободу; нормальний перебіг психічних процесів (психічну недоторканність); індивідуальну свободу людини, що виражається у наданні їй можливостей розпоряджатися собою, своїм вільним часом, на свій розсуд визначати місце свого перебування, не бути під спостереженням або охороною [6, с. 529].

Проблема вивчення психічного стану жертви злочину вперше була сформульована на Бухарестському міжнародному конгресі психіатрів у 1947 р. Актуальність вивчення жертв злочину тісно пов'язана із дотриманням прав людини. Багатогранність цієї проблеми зумовлена тим, що роль потерпілого надзвичайно велика на усіх юридично значущих етапах. Для правильної правової оцінки дій обвинуваченого важливе значення має аналіз поведінки потерпілих, психічний стан у кримінальній ситуації, зокрема безпорадний стан, віктимна поведінка жертви тощо. Разом з тим, правильна оцінка тяжкості й характеру злочину неможлива без врахування його наслідків для психічного стану потерпілих. Крім того, процесуальні права свідків і потерпілих можуть бути повністю реалізованими лише за достатньої психічної збереженості їхньої особи. Тому виявлення психічних розладів у свідків та потерпілих та їх належна судово-психіатрична оцінка є необхідною умовою для забезпечення правових гарантій потерпілих, свідків, підозрюваних, обвинувачених та слугує підставами для визначення ступеня вини винної особи [8, с. 30].

Юридичне поняття безпорадного стану, що є кваліфікуючою ознакою злочинів, передбачених ст. 152 та 153 КК України, може мати чіткий і виразний психолого-психіатричний аспект, який означає здатність розуміти характер і значення дій, що вчиняються відносно особи та чинити опір. Інша проблема виникає в разі виникнення у потерпілих психічної хвороби або іншого розладу здоров'я, поєднаних зі стійкою втратою працездатності потерпілого, що зумовлює кваліфікацію таких дій злочинця, як спричинення умисного тяжкого тілесного ушкодження, передбаченого ст. 121 КК України. В цих випадках обов'язково треба вирішувати питання про зв'язок між розвитком фізичної або психічної хвороби та їх наслідками і діями злочинця. У такому разі проведення судово-медичної, судово-психіатричної чи комплексних судово-медичної, психіатричної та психологічної експертизи є обов'язковою умовою. Однак процесуальними нормами встановлено лише обов'язковість призначення експертизи, але немає жодних приписів щодо процесуального порядку її проведення стосовно потерпілого.

Як потерпілий, так і свідок можуть відмовитися від проведення відносно них судово-медичної, судово-психіатричної чи іншої експертизи, яку вони можуть розцінити як вторгнення у сферу їхнього особистого життя, прав та інтересів. Науковці й практики вказують на те, що причини небажання проходити те або інше експертне дослідження у учасників розслідування різноманітні. Обвинувачений або підозрюваний найчастіше намагаються ухилитися від експертного дослідження, побоюючись, що отримані результати можуть викрити їхню причетність до вчинення злочину. Потерпілий або свідок можуть заперечувати проти проведення судово-медичних, судово-психіатричних чи психологічних досліджень в зв'язку з природним відчуттям сорому або через сприйняття експертного дослідження як принизливої процедури, що зачіпає їхню честь і гідність.

Чинне кримінальне процесуальне законодавство не містить окремих норм, які б чітко передбачали підстави для застосування примусу або будь-які санкції за відмову особи пройти судово-експертні дослідження. Існують різні пропозиції процесуалістів щодо вирішення цієї проблеми. Наприклад, В. М. Корнуков в 70-ті роки минулого століття пропонував проведення експертиз в примусовому порядку відносно потерпілого за санкцією прокурора [9, с. 137]. Сьогодні в чинному законодавстві України примусовий порядок призначення експертиз певною мірою

закріплений за ініціативою слідчого судді та суду. Однак все ж існують деякі процесуальні неузгодженості в чинному законодавстві і в тих випадках, коли ним врегульовано порядок призначення судово-психіатричної експертизи відносно окремих учасників кримінального провадження, зокрема, підозрюваних та обвинувачених.

Відповідно до загального порядку призначення експертизи, за необхідності проведення експертизи слідчий чи прокурор звертаються із клопотанням до слідчого судді з метою задоволення цього клопотання та винесення останнім ухвали про доручення проведення експертизи, в якій вказано підстави для проведення експертизи, прізвище експерта або назву установи, експертам якої доручено провести експертизу, питання, з яких експерт повинен дати висновок, об'єкти, які мають бути досліджені, а також перелічено матеріали, що пред'являються експертові для ознайомлення тощо.

Поняття “осудність” визначається двома критеріями, які становлять формулу осудності. Перший критерій – медичний (біологічний) складається із чотирьох ознак психічних порушень, зокрема, хронічного психічного розладу, тимчасового психічного розладу, слабоумства або іншого хворобливого стану психіки. Другий критерій – юридичний, сформульовано як неможливість усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. Під час судово-психіатричної діагностики і вироблення експертного рішення зіставлення медичного та юридичного критерію визначає формулу осудності [13, с. 24–25].

Після призначення експертизи судовий експерт-психіатр у межах своєї компетенції використовує в процесі проведення експертизи клініко-психіатричний метод і відповідно до психіатричних критеріїв повинен дати категоричний висновок про психічний стан підекспертного в період, що має юридичне значення. Висновок експерта поряд з іншими доказами у справі всебічно оцінює суд і у разі визнання їх достатніми суддя за своїм внутрішнім переконанням констатує особливу правову обставину – неосудність [3, с. 522–523].

Зазвичай для встановлення осудності (неосудності) чи обмеженої осудності складання експертного висновку потребує проведення складних і довготривалих досліджень, різноманітних спостережень за підекспертним в умовах стаціонару з одночасним застосуванням лікарняних заходів. І тому, частіш за все, ці питання розв'язують, призначаючи стаціонарну судово-психіатричну або стаціонарну комплексну судово-психіатричну і психологічну експертизи. Трапляються випадки, коли і встановлення стану підозрюваного також потребує проведення стаціонарної судово-медичної експертизи. Вітчизняне законодавство в ст. 242 КПК містить норму, що передбачає обов'язкове направлення підозрюваного на стаціонарну експертизу за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності чи обмеженої осудності. Відповідно до цієї статті, слідчий або прокурор звертається до слідчого судді з метою примусового на підставі ухвали залучення підозрюваного для проведення експертизи. Отже, відповідно до логіки викладення процесуальної норми, ініціює призначення стаціонарної експертизи слідчий або прокурор, а слідчий суддя – лише виносить ухвалу про примусове залучення особи для проведення стаціонарної судово-медичної або судово-психіатричної експертизи. Вже згаданий “Порядок проведення судово-психіатричної експертизи” вказує на те, що експертиза підозрюваного (обвинуваченого) здійснюється в експертній установі лише за наявності рішення суду (слідчого судді) про доручення проведення відповідної експертизи. Отже, правовими підставами для проведення судово-психіатричної експертизи Міністерство охорони здоров'я України визнає лише ухвалу суду (слідчого судді). Не зайвим буде зазначити, що проведення стаціонарної судової експертизи для обвинуваченого вітчизняне законодавство також передбачає. Зокрема, згідно із п. 2 ч. 2 ст. 332 КПК України суд своєю ухвалою призначає стаціонарну експертизу.

Встановлення чіткого процесуального порядку призначення й проведення стаціонарної судово-медичної, судово-психіатричної чи комплексних судово-медичних, психіатричних, психологічних експертиз покликане забезпечити законні права й інтереси відповідних суб'єктів кримінального провадження. Надто важливе значення це має у випадках обов'язкового призначення

судової експертизи, коли особисті інтереси особи та інтереси розслідування кримінального провадження не у всьому когерентні.

Окремий аспект забезпечення прав підозрюваного чи обвинуваченого під час доручення й проведення експертиз, зокрема й тих, проведення яких є обов'язковим, пов'язують зі здійсненням експертиз в експертних установах, коли конкретного експерта для проведення досліджень призначає керівник установи або експертного підрозділу. Іноді вказують на те, що за таких умов реалізація обвинуваченим права заявляти відвід експерту під час проведення експертизи в експертній установі практично неможлива, оскільки в цьому випадку експерта призначає не слідчий суддя, а керівник установи. Отже, обвинувачений може дізнатися про те, хто проводив експертизу, тільки після ознайомлення з висновком експерта, тобто тоді, коли заявляти відвід вже пізно. Т. В. Іванова та О. Н. Холопова пропонують вирішувати цю проблему одним з двох способів. По-перше, законодавчо зобов'язати слідчого суддю у разі призначення експертизи з'ясовувати у керівника експертної установи, кому з експертів буде доручено дослідження, і вказувати його в ухвалі про призначення експертизи. По-друге, можна навпаки, зобов'язати керівника експертної установи після отримання ухвали про призначення експертизи доручити її проведення одному або кільком експертам, повідомивши про це слідчого суддю. На їхню думку, і в першому, і в другому випадку підозрюваний чи обвинувачений може реально скористатися своїм правом на відвід експерта. До того ж і слідчий суддя на більш ранньому етапі розслідування отримає відомості щодо спеціальності та компетентності призначених експертів [6, с. 529]. Вважаємо, що постановка такої проблеми є дещо штучною. Призначення конкретного експерта керівником експертної установи аж ніяк не зачіпає інтересів підозрюваного чи обвинуваченого. В будь-якому випадку він не позбавлений права заявити клопотання про повідомлення йому даних щодо особи експерта, який проводитиме експертизу, запропонувати будь-кого з відомих йому експертів, якщо відчуватиме у тому потребу. З іншого боку, вказівка в ухвалі на конкретну особу експерта зовсім не означає, що стосовно цього експерта та всіх інших експертів установи може бути інформація, що їм може виражати недовіру підозрюваний чи обвинувачений і тому, можливо, бажатиме заявити відвід.

Окремо слід наголосити на проблемі відібрання зразків для експертизи, зокрема, якщо особа на таке відібрання не дає згоди. Підкреслимо, що ст. 245 КПК України регламентує таке відібрання біологічних зразків відповідним спеціалістом на підставі ухвали слідчого судді чи суду про призначення експертизи в порядку, передбаченому ст. 241 КПК України. Однак законодавець, встановивши право суду дати дозвіл слідчому чи прокурору примусово відібрати біологічні зразки для експертизи, абсолютно не регламентує, як саме це відібрання зразків здійснюватимуть слідчий чи прокурор, а також як при цьому будуть забезпечені права такої особи.

Висновок. Отже, судова експертиза є одним з унікальних способів отримання цінної доказової інформації, а її висновки є важливим джерелом доказів, що сприяють встановленню істини у справі. Цей вид досліджень істотно розширює пізнавальні можливості слідчого й суду, дає змогу використовувати під час досудового слідства й судового розгляду справ увесь арсенал сучасних можливостей науки. Встановлення стану фізичного чи психічного здоров'я особи не можна зараховувати до компетенції суду, а оскільки їх визначення має істотне значення для прийняття процесуальних рішень, то призначення експертизи з цих питань чітко спрямоване на забезпечення прав підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка в процесі.

Проблема співвідношення обов'язковості й примусу в кримінальному судочинстві найчіткіше проявляється у судовій експертизі особи. Питання обов'язковості проведення експертиз, об'єктами дослідження яких можуть бути учасники кримінального провадження, тісно пов'язано з отриманням згоди від особи на проведення експертизи. Процесуально доцільним і правомірним є проведення експертизи без згоди потерпілого або свідка в тому випадку, якщо обов'язковість проведення такої експертизи встановлена законом, а висновки її впливають на правильність прийняття рішення у справі. Призначаючи експертизи, об'єктами дослідження яких є особи –

учасники кримінального провадження, першочергову увагу треба приділяти дотриманню закріплених у законодавстві правових положень, що забезпечують процесуальну обґрунтованість обмеження особистих прав, свобод та інтересів громадян. Такі законодавчі положення повинні застосовуватися лише у виключних випадках, а також в порядку та межах, що чітко визначені законом та зумовлені нагальною необхідністю виконання завдань кримінального судочинства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний процесуальний кодекс України (2012). URL: <http://www.rada.lny.com>
2. Гончаренко В. Г., Курдюков В. В., Легких К. В. (2007). Спеціальні знання: генезис, предмет, рівні, форми використання в доказуванні. *Вісник Академії адвокатури України*. Вип. № 2(9). С. 22–34.
3. Єгоров В. В., Єгорова Т. М. (2003). Неосудність: юридичні критерії і психіатричні підстави. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 3. Харків: Право. С. 520–526.
4. Експертизи у судовій практиці (2004). За заг. ред. В. Г. Гончаренка. Київ: Юрінком Інтер. 388 с.
5. Иванов Л. Н. Организационно-правовые и методические проблемы экспертизы личности в уголовном судопроизводстве. URL: <http://www.shkolny.com/>
6. Иванова Т. В., Холопова Е. Н. (2003). Обеспечение прав и свобод человека при назначении и производстве судебно-психологических экспертиз в уголовном процессе. *Теория та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 3. Харків: Право. С. 527–533.
7. Кокорев Л. Д., Кузнецов Н. П. (1995). Уголовный процесс: доказательства и доказывание. Воронеж. 272 с.
8. Колесник В. А. (2000). Судова психіатрія: курс лекцій. Київ: Юрінком Інтер. 128 с.
9. Корнуков В. М. (1978). Меры процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве. Саратов. 140 с.
10. Лавринович О. В. (2004). Судова експертиза як елемент реалізації конституційних прав громадян. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук.-практ. матеріалів*. Вип. 4. Харків: Право. С. 5–8.
11. Мохонько А. Р. (1997). О работе судебно-психиатрических экспертных комиссий в 1996 г. *Российский психиатрический журнал*. № 3. С. 50–57.
12. Петрухин И. Л. (1989). Личная жизнь: пределы вмешательства. Москва: Юрид. лит. 192 с.
13. Судебная психиатрия: учеб. пособ. (2006). [под ред. З. О. Георгадзе]. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и Право. 224 с.
14. Сутягин К. И. (2007). Основания и процессуальный порядок исключения недопустимых доказательств в ходе досудебного производства по уголовному делу: автореф. дис... канд. юрид. наук. СПб. 23 с.

REFERENCES

1. *Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy* [Criminal Procedure Code of Ukraine] (2012). URL: <http://www.rada.lny.com>
2. Honcharenko V. H., Kurdiukov V. V., Lehkykh K. V. (2007). *Spetsialni znannia: henezys, predmet, rivni, formy vykorystannia v dokazuvanni* [Special knowledge: genesis, subject, levels, forms of use in proof]. Visnyk Akademii advokatury Ukrainy. Vyp. No. 2(9). P. 22–34.
3. Iehorov V. V., Iehorova T. M. (2003). *Neosudnist: yurydychni kryterii i psykhiatrychni pidstavy* [Insanity: legal criteria and psychiatric grounds]. Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky. Vyp. 3. Kharkiv: Pravo. P. 520–526.
4. *Ekspertyzy u sudovii praktytsi* [Examinations in judicial practice] (2004). Za zah. red. V. H. Honcharenka. K.: Yurinkom Inter. 388 p.
5. Yvanov L. N. *Orhanyzatsyonno-pravovye y metodicheskiye problemy ekspertyzy lychnosti v uholovnom sudoproizvodstve* [Organizational, legal and methodological problems of personal examination in criminal proceedings]. URL: <http://www.shkolny.com/>
6. Yvanova T. V., Kholopova E. N. (2003). *Obespechenye prav y svobod cheloveka pry naznachenny y proyzvodstve sudebno-psykhologicheskyykh ekspertyz v uholovnom protsesse* [Ensuring human rights and freedoms in the appointment and production of forensic psychological examinations in the criminal process]. Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky. Vyp. 3. Kharkiv: Pravo. P. 527–533.

7. Kokorev L. D., Kuznetsov N. P. (1995). *Uholovnyi protsess: dokazatelstva y dokazyvanye* [Criminal process: evidence and proof]. Voronezh. 272 p.
8. Kolesnyk V. A. (2000). *Sudova psykhiatriia: Kurs leksii* [Forensic psychiatry: Course of lectures]. K.: Yurinkom Inter. 128 p.
9. Kornukov V. M. (1978). *Меры протсесуального принуждения в уголовном судопроизводстве* [Measures of procedural coercion in criminal proceedings]. Saratov. 140 p.
10. Lavrynovych O. V. (2004). *Sudova ekspertyza yak element realizatsii konstytutsiinykh prav hromadian* [Forensic examination as an element of realization of constitutional rights of citizens]. Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky: zbirnyk naukovo-praktychnykh materialiv. Vyp. 4. Kharkiv: Pravo. P. 5–8.
11. Mokhonko A. R. (1997). *O rabote sudebno-psykhiatrycheskikh ekspertnykh komysyiy v 1996 h.* [On the work of forensic psychiatric expert commissions in 1996]. Rosyyskiy psykhiatrycheskiy zhurnal. No. 3. P. 50–57.
12. Petrukhyn Y. L. (1989). *Lychnaia zhyzn: predely vmeshatelstva* [Personal life: limits of intervention]. M.: Yuryd. lyt. 192 p.
13. *Sudebnaia psykhiatriia: ucheb. posob.* [Forensic psychiatry: textbook] (2006). [pod red. Z. O. Heorhadze]. 2-e yzd. pererab. y dop. M.: YuNYTY-DANA, Zakon y Pravo, 224 p.
14. Sutiahyn K. Y. (2007). *Osnovaniya y protsessualnyi poriadok yskliucheniya nedopustymykh dokazatelstv v khode dosudebnogo proyzvodstva po uholovnomu delu* [Grounds and procedural procedure for excluding inadmissible evidence in the course of pre-trial proceedings in a criminal case]: avtoref. dys... kand. yuryd. nauk. SPb. 23 p.

Дата надходження: 20.04.2021 р.

Mykhailo Huzela

Institute of Jurisprudence and Psychology
Lviv Polytechnic National University
Department of Criminal Law and Procedure
Ph. D., Assoc. Prof.

COERCION IN THE PROCESS OF MANDATORY APPOINTMENT OF FORENSIC EXPERTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN THE CONTEXT OF HUMAN RIGHTS PROTECTION

The article deals with the problematic issues of the use of coercion in the mandatory appointment of forensic experts in criminal proceedings in the context of human rights protection.

Forensic examination is one of the means of ensuring the activities of law enforcement agencies and courts in order to obtain evidentiary information. These bodies are endowed with certain powers by the state regarding the possibility of restricting the rights and freedoms of citizens in cases established by criminal procedure law. The ultimate goal of justice in general is to affirm and ensure human rights and freedoms as the realization of the main duty of the state. Restrictions on individual rights and freedoms and coercion are certainly an evil that runs counter to human interests, however, in some cases it is impossible to do without such restrictions and coercion.

The problem of the relationship between obligation and coercion in criminal proceedings is most clearly manifested in the forensic examination of a person. The issue of the obligation to conduct examinations, the objects of which may be living people, is closely related to obtaining the consent of the person to conduct the examination. It is procedurally expedient and lawful to conduct an examination without the consent of the victim or witness if the obligation to conduct such an examination is established by law, and its conclusions affect the correctness of the decision in the case. In the process of appointing examinations, the objects of which are living persons, the primary attention should be paid to compliance with the developed and approved legal provisions that ensure the validity of the intrusion into the sphere of personal rights, freedoms and interests of citizens. Such norms should be applied only in exceptional cases, in the manner and within the limits established by law and conditioned by the need to perform the tasks of criminal proceedings.

Key words: coercion; forensic examination; protection of human rights; criminal proceedings.